

készíti őket arra, hogy könnyebben vegyék az iskolai akadályokat.

A „Sas”-ban töltött idő nem számít a tan-kötelezettség teljesítésének. A tanulók ugyanazon a ponton kapcsolódnak vissza az oktatásba, ahol kimaradtak. Ez a megoldás azzal indokolható, hogy így elkerülhető a második esély iskoláiból visszatérők megbélyegzése. A legfontosabb cél, hogy a tanulók visszakerüljenek az iskolarendszerbe, és tanulmányaikat iskolai keretek között folytassák.

■ PLUS programok (Hollandia)

A programot azoknak a 12-23 éves fiataloknak hozták létre, akik képességeik alapján alapvégzettség megszerzésére alkalmasak, de olyan sokféle személyes problémával küzdenek, amelyek megakadályozzák őket abban, hogy tanulmányaikat egy átlagos iskolai program keretében befejezzék. Ezeknek a fiataloknak olyan átfogó segítségnyújtásra van szükségük, amely túlmutat az oktatási rendszer kapa-

citásán. A PLUS program a problémák kezelésének megtervezésével indul, és abban segíti a fiatalokat, hogy ismét a tanulmányaikra tudjanak koncentrálni, és alapvégzettséget szerezzenek. A helyi hatóságok közreműködnek a programban, ők biztosítják a fenntarthatóságot és a folyamatos működést különböző helyi forrásoknak az oktatási költségvetésbe történő részbeni átcsoportosításával.

Kőműves Ágnes

A feltételhez kötött készpénz-transzfer programok (FKT-k) értékelése a romák és a nem romák oktatásban elért eredményei¹ közti különbségek csökkentésében

A dokumentum közép- és kelet-európai kormányok részére készült. Célja, hogy segítse a döntéshozatalt az FKT-k bevezetéséről az oktatás területén, hogy ezzel is csökkenthessék a romák és nem romák oktatásban elért eredményei közti különbséget. A kilencvenes évek óta öt kontinens több mint harminc országában vezettek be olyan programokat, amelyek a szociális juttatásokat az iskolai beiratkozáshoz, és/vagy iskolalátogatáshoz kötik.² A feltételhez kötött készpénz-transzfer programokat bevezető országok közül Közép- és Kelet-Európában három olyan van, amelynek jelentős a roma népessége: Magyarország, Románia és Szlovákia.

A dokumentum elemzi a közép- és kelet-európai kormányok által bevezetett FKT programok hozzájárulását az oktatásban elért eredmények alapján a romák és a nem romák közti különbségek csökkenéséhez.

A munkadokumentum a vizsgált szakpolitikák elméleti áttekintésével kezdődik, előkészítve a Közép- és Kelet-Európán kívül bevezetett FKT politikák rövid áttekintését. Ezt követi – időrendi sorrendben – Románia, Magyarország és Szlovákia példája. A felsorolt országok esettanulmányait szintetizálja a negyedik, záró rész, amely levonja a következtetéseket, amelyeken számos ajánlás alapszik. Ez utóbbiak célja, hogy segítse a kormányok informált döntéshozatalt abban, hogy az FKT transzferek biztosítsák a minőségi oktatáshoz való növekvő hozzáférést, amely a romák javuló tanulmányi eredményeihez vezet. A dokumentumhoz csatolt, négy melléklet pedig, a törvényhozókat hivatott segíteni az oktatásban bevezetni szándékozott FKT-k megtervezésében és kivitelezésében.³

¹ Az angol *outcome* szónak nincs olyan magyar megfelelője, amely teljes mértékben lefedné a szó eredeti jelentését. Az *outcome* ebben az összefüggésben nemcsak az eredményre, hanem a teljesítményre, a részvételre is utal.

² A kérdéskörrel a TÁRKI szervezett konferenciát, amelyen a Világbank képviselői mellett hazai szakemberek számoltak be tapasztalataikról. Erről lásd: <http://www.tarki.hu/hu/news/2010/kitekint/20100510.html>

³ Jelen fordításban a dokumentum áttekintése, és az országtanulmányok olvashatóak. A fordítást Veres Kinga készítette.

■ FKT-K ÉS VONZEREJÜK AZ OKTATÁS TERÜLETÉN

Az FKT-k célja, általánosan fogalmazva, hogy a kedvezményezettek bevételeinek növekedése azonnal érzékelhető hatással legyen a családi költségvetésre, ugyanakkor jövőbeli esélyeik növelésével hozzájáruljanak a szegénység hosszabb távú csökkentéséhez, így redukálva a hasonló támogatások iránti későbbi igényt. Ez azt jelenti, hogy a nekik nyújtott anyagi támogatással ösztönözzék őket az iskolába járás, tanulás komolyan vételére, és a magasabb végzettségű gyerekek, felnőve nem fognak szociális támogatásra szorulni. Az oktatás területén alkalmazott FKT-k vonzereje részben abban rejlik, hogy egyidejűleg lépnek fel a jelenlegi szegénység ellen és egyidejűleg javítják a családtagok iskolázottságát, vagyis a jövőbenik esetleg esélyeiket. Továbbá, a zF KTp rogramokp olitikaikailag könnyebben elfogadhatók, mint a hasonló mértékű, feltétel nélkül járó juttatások, mivel bevezetik a felelősségi elemet.

■ FELTÉTELHEZ KÖTÖTT KÉSZPÉNZ-TRANSZFER PROGRAMOK AZ OKTATÁSBAN KÉT TÁGABB KATEGÓRIÁBA SOROLHATÓK:

– Az első csoport („hozzáadott haszon FKT-k”) a célzott szociális támogatást az oktatás területén az iskolába történő beiratkozástól és/vagy iskolalátogatástól, ritkábban az iskolai eredményektől teszik függővé. Az ilyen típusú FKT-keket úgy alakítják ki, hogy oktatáspecifikus juttatások révén, támogassák a részvételt az oktatásban.

– Az oktatással kapcsolatos FKT-k második csoportja („hozzáadott feltétel FKT-k”) azon a fenyegetésen alapul, hogy a szociális háló által nyújtott univerzális támogatásokat von meg, amennyiben a gyerekek nem járnak iskolába. Az FKT-knek ez a fajtája, a nem oktatási célokra szánt készpénz-juttatásokat (vagy egészen egyszerűen nem célzott szociális támogatást) az iskolalátogatástól tesz függővé.

■ FELTÉTELHEZ KÖTÖTT KÉSZPÉNZ-TRANSZFER PROGRAMOK KÖZÉP-ÉS KELET-EURÓPÁBAN: ESETTANULMÁNYOK

Közép-Kelet-Európában a kormányok által bevezetett FKT programok közül, a mai napig csupán egyetlen egynek a külső értékelése történt meg (lásd később). A következő három esettanulmányban szereplő programok közül egyik sem kifejezetten a romákat célozta, azonban egymáshoz hasonlóan, mindhárom országban az iskolába járást határozták meg feltételként, így a romák a szakpolitika fő célcsoportjává váltak.

Valamennyi szóban forgó országban a másodikként bevezetett FKT hozzáadott haszon jellegű volt, és a társadalom legszegényebb szegmenseit célozta, ily módon várhatóan jelentős mértékben érintette a romákat.

Az esettanulmányok időrendi bemutatásával, a szerkesztő hangsúlyozni kívánta, hogy a tárgyalt országok nem okultak egymás tapasztalatából. Erre példa, hogy Szlovákia 2003-ban egy olyan politikát vezetett be, amely hasonlított ahhoz, amit Magyarország egy évvel korábban elvetett.

Ahogy azt már korábban említettük, napjainkig csupán egy oktatáshoz kapcsolódó FKT program formális értékelése történt meg. A többi szakpolitika értékeléséhez a szükséges adatok nem elérhetők. Ennek következtében a tanulmányokban olvasható elemzések becsléseken, valamint informális, terepen szerzett megfigyeléseken alapszanak. Végül fontos megjegyezni, hogy az esettanulmányok csupán 2008 előtt megkezdődött FKT-eket tartalmaznak.

■ Az esettanulmányok jobb összehasonlíthatósága kedvéért megállapított 5 paraméter:

1. Célmegjelölés (targeting): az FKT potenciális kedvezményezettjeinek meghatározása (például: minden család, ahol iskoláskorú gyerek van, minden család, ahol iskoláskorú gyerek van és a jövedelmük nem ér el egy meghatározott szintet).

2. Feltételek (conditionalities): azok a lépések, amelyeket a potenciális kedvezményezettnek meg kell tennie ahhoz, hogy részesüljön a támogatásból (például: beiratkozás az iskolába, iskolalátogatás, tanulmányi eredmény).

3. A juttatás mértéke (benefit levels): a juttatás mértéke az iskolalátogatás közvetlen költségeihez viszonyítva (például: beiratkozási költségek, felszerelés, utazás), és a lehetőség költségekhez képest (például: az a bevétel, amitől elesik a család amiatt, ha nem küldi az iskoláskorú gyermeket dolgozni).

4. Juttatási plafonértékek (benefit ceilings): az a gyermekszám, ahány után jogosult a család az adott juttatásra és/vagy a juttatás maximális értéke családonként.

5. Kínálat oldali intézkedések (supply side measures): a szakpolitika azon elemei, amelyek az FKT hasznélvezői által elérhető, mennyiségi és minőségi szempontokból megfelelő oktatás kérdésével foglalkoznak.

■ ESETTANULMÁNY: ROMÁNIA

■ Áttekintés

Románia 1993-ban vezette be az első oktatáshoz kapcsolódó FKT programját, amelyet 2007-ben alkotmányellenesnek nyil-

vánított az Alkotmánybíróság, és erre hivatkozva elvetettek. Alább kiderül, hogy nemcsak kevés a bizonyíték arra, hogy Románia első FKT próbálkozása pozitív változást hozott volna a romák tanulmányi eredményeiben, hanem inkább az tűnik ki, hogy negatív hatással volt a roma népesség bizonyos szegmenseinek gazdasági jóllétére. A 2004-ben, a középfokú oktatásban bevezetett második FKT program alapján úgy tűnik, adott a lehetőség arra, hogy pozitív hatással legyen a romák (és mások) tanulmányi eredményeire. Azonban csak olyan mértékig, amennyiben az éppen aktuális, keresleti vagy kínálati oldali hiányszegmenseket megfelelően kezelni tudja, vagyis, hogy van-e elegendő fiatal, aki részt akar venni a képzésekben, és van-e számukra megfelelő képzési forma, és befogadás, illetve milyen minőségű a képzés.

■ Demográfiai alapadatok

A romák arányára vonatkozóan az össznépeségben, a különböző felmérések és becslések eltérő adatokat mutatnak. A legalacsonyabb, 2002-es romániai népszámláláson megállapított 2,5 százaléktól egészen 11,5 százalékgig becsülik arányukat.

■ Oktatáshoz kapcsolódó FKT szakpolitikák

A Romániában 1993-ban és 2004-ben bevezetett FKT-k a feltételhez kötött készpénz transzferek két különböző csoportjához tartoznak (a második, illetve az első csoportokhoz – lásd a keretes írást). Románia első próbálkozása a feltételhez kötött készpénz transzfer bevezetésével az oktatásban, egy már létező szociális juttatáshoz kötődött (családi pótlék). Ezzel ellentétben az ugyancsak az oktatásban megvalósított későbbi FKT programja, a célzott, a rendszeresen iskolába járó gyerekek családjá számára juttatott-többszörös szociális támogatásra példa.

■ A GYERMEKEK UTÁN NYÚJTOTT TÁMOGATÁS, CSALÁDI PÓTLÉK, ISKOLALÁTOGATÁSTÓL TÖRTÉNŐ FÜGGŐVÉ TÉTELE

A korábban a 7 és 18 év közötti gyerekek után univerzálisan, feltétel nélkül járó támogatást, a családi pótlékot először az 1993. évi 61. törvény tette az iskolalátogatástól függővé. Nem járt a támogatás azok után a gyerekek után, akik 7 évesek vagy annál idősebbek, és nem tesznek eleget a tankötezettségben foglaltaknak. Kivételt jelentenek ez alól azok a gyerekek, akik egészségügyi okok miatt nem járnak iskolába, és ezt orvosi igazolással bizonyítják. A 61. törvény – etnikai hovatartozástól függetlenül – minden gyerekre érvényes Romániában. Mivel azonban a romák aránytalanul túlréprezentáltak az iskolába soha be nem iratkozott gyerekek (a kategória 80 százalékát adják),⁴ valamint az iskolaelhagyók körében, ebből következően a törvény elsőszámú célcsoportját ők jelentették.

Hiába növekedett abszolút értelemben a gyerekek után nyújtott támogatás, a relatív értéke folyamatosan csökkent az infláció, és az azzal járó növekvő fizetések miatt. Ennek következtében, míg 1989-ben a gyerekek után nyújtott támogatás 10

⁴ Lásd: Jigau és Surdu (2002).

százaléka volt az átlagkeresetnek, jelenlegi értéke 3 százalék. Ez, a megélhetési költségek alakulását figyelembe véve, jelentős csökkenést jelent. 2007-ben a gyerekek után járó támogatás összege körülbelül 7 euró volt, ami a minimálbér 6 százaléka, az átlagkeresetnek pedig körülbelül 2,3 százaléka.⁵ Relatív értékének csökkenése ellenére, a gyerekek után járó támogatás fontos bevételi forrása maradt a roma háztartásoknak. A bevételek közel kétharmadát (63,1 százalék) ez utóbbi jelenti a legszegényebb 10 százalék számára, és több mint a negyedét (26,4 százalék) a háztartások ötödik decilisének.

Az alkotmánybíróság 2006. március 21-i 277. döntése az 1993/61. törvényt alkotmányellenesnek nyilvánította. A fő indok a román alkotmány 49. § (2) cikke volt, amely a gyerekek után nyújtott támogatást univerzálisnak, minden gyerek alanyi jogának ismeri el, iskoláztatástól függetlenül. Tehát a támogatást csupán iskoláztató gyerekeknek adni diszkrimináció. A kormány, az Alkotmánybíróság döntésének megfelelően, 2007-ben elfogadta a 97. számú sürgősségi rendeletet (Emergency Ordinance 97), amely megkülönböztetéstől és iskoláztatástól függetlenül, minden – 18 év alatti – gyerek számára biztosítja a gyerekek után nyújtott támogatást. A rendelet 2008. január 1-jén lépett életbe.

■ A 61. TÖRVÉNY HATÁSA

Formális értékelés hiányában közvetlenül nem mérhető a gyerekek után járó támogatást az iskoláztatástól függővé tevő törvény hatása a romák tanulmányi helyzetének alakulására az eltelt tizenéves év alatt. Mindazonáltal, mivel a törvény vitathatatlanul a roma gyerekeket célozta, hozzávetőleges becsléseket végezhetünk a legfontosabb hatásairól, a romák részvételenek vizsgálatával a kötelező oktatásban, abban az időszakban, amikor a törvény hatályban volt.

1. táblázat

Iskolaelhagyó és soha be nem iratkozott romák aránya

korcsoport (év)	Teljes iskoláskorú korcsoporton belüli arány (százalékban)			
	iskolaelhagyó		soha be nem iratkozott	
	1992	1998	1992	1998
7–10	10.1	1.9	27.9	15.4
11–14	24.4	8.6	17.6	15.8

Forrás: Surdu (1998)

Ahogy azt a táblázat is mutatja, a romák részvétele a kötelező oktatásban nőtt 1992 és 1998 között. A táblázatban szereplő adatok pozitív trendre engednek következtetni a romák kötelező oktatásban való részvételét illetően. Nem feledkezhetünk

meg azonban arról, hogy ezzel párhuzamosan, a teljes népesség körében az alapfokú oktatásba beiratkozottak száma az iskoláskorú népesség arányában 76,9 százalékról (1992) 96 százalékra növekedett 1999-re.⁶ Vagyis, nincsen egyértelmű bizonyíték arra, hogy a gyerekek után járó támogatás iskoláztatástól történő függővé tétele hozzájárult volna a romák és a nem romák oktatásban elért eredményei közti különbségek csökkentéséhez.

Egyik nyilvánvaló negatív hatása a gyerekek után járó támogatás iskoláztatástól történő függővé tételének, a rejtett iskolaelhagyások voltak.⁷ Amikor a rendszertelen iskoláztatást a támogatás megszüntetésével kezdték büntetni, az aggódó tanárok, annak érdekében, hogy a családtól ne vonják meg a támogatást, nem jelentették a hiányzásokat.⁸ Ráadásul, bizonyos esetekben a tanárok saját fizetésüket féltették – mivel az részben az iskolába beiratkozott gyerekek számától függött –, ez is arra ösztönözte őket, hogy ne jelentsék az iskolából való kimaradást. Ennek eredményeképpen voltak gyerekek, akik csak rendszertelenül jártak iskolába, miközben formálisan be voltak iratkozva egy alacsony színvonalú, szegregált iskolába, annak érdekében, hogy a család továbbra is részesüljön a gyerekek után járó juttatásban.⁹

A gyerekek után járó juttatás feltételhez kötése problémás volt amiatt is, mert az plusz költségeket rótt a családokra anélkül, hogy a jövedelmüket növelte volna. Miközben az új törvény által szabott feltétel nem érintette azokat a családokat, akik már eleve iskolába járták a gyerekeiket, azok bevételét csökkentette, akik forráshiány miatt nem küldték őket iskolába. Mivel a gyerekek után járó támogatást nem fordíthatták könyvekre, iskolai felszerelésre, ruhára és cipőre, a feltételhez kötéstől nem várhatták, hogy serkentse a valódi és teljes részvételt az oktatásban.

Románia első FKT programja nem csökkentette a szakadékot a romák és a nem romák oktatásban elért eredményei között. Ennek oka hogy a juttatás szintje nem fedezte a gyerekek iskolába járásának közvetlen költségeit, továbbá, mert a kedvezményezettek számára nem biztosította a hozzáférést a minőségi oktatáshoz. Kevésbé volt problematikus, a romák oktatásban elért eredményeinek szempontjából, a program célcsoportjának meghatározása, mivel a 61. törvénnyel, egy korábban univerzálisan járó juttatáshoz olyan feltételt csatoltak, amely a teljes gyereknépességet célozta. Érdemes még megemlíteni, hogy nem

⁶ A középiskola alsó évfolyamaiba beiratkozottak számára vonatkozó adat erre az időszakra nem elérhető. A teljes középfokú oktatásra vonatkozóan a beiratkozottak száma viszont mérsékelt növekedést mutat: az 1993-ban mért 72,8 százalékról, 75 százalékra nőtt 1999-re. Lásd: UNESCO Institute for Statistics (2008c; 2008b).

⁷ Laura Surdu terepen szerzett megfigyelése.

⁸ A romák gyenge iskolai teljesítményét felvázoló tanulmány 1998-ban, öt évvel Románia első FKT-jének bevezetése után jelent meg. A roma diákok funkcionális írni-olvasni tudásáról szóló tanulmány rámutatott, hogy néhányan azok közül, akik be voltak iratkozva a kötelező oktatásba, annak ellenére, hogy magasabb évfolyamba léphettek, nem rendelkeztek az írni-olvasni tudás alapvető képességével (Surdu, 2003). Ugyanez a tanulmány a funkcionális analfabetizmust a negyedik osztályba beiratkozott roma diákok körében 17,6 százalékban állapította meg, 35,7 százalékban azoknak a diákoknak az esetében, akik kimaradtak a negyedik osztályból, és 33,3 százalékban azoknál a roma diákoknál, akik a hatodik osztályból maradtak ki. Hozzávetőleges összehasonlításképpen, az írni-olvasni tudók aránya Romániában a 15 és 24 évesek között 1992-ben 99,2 százalék volt, és 97,8 százalék 2002-ben (UNESCO Institute for Statistics, 2008a).

⁹ Laura Surdu terepen szerzett megfigyelése.

⁵ Az Országos Statisztikai Hivatal adatai szerint, 2007 januárjában a minimálbér körülbelül 115 euró volt, míg az átlagjövedelem 303 euró volt 2007 szeptemberében.

határoztak meg plafonértéket a családonként járó juttatásnak, valamint, hogy a feltétel az iskolalátogatás volt.

■ Középiszkolai ösztöndíj, 2004

A 2004-2005-ös tanévben vezették be a középiszkolai ösztöndíj elnevezésű országos, szociális ösztöndíj programot. A középiszkolai ösztöndíjat az 1488/2004-es kormányhatározat vezette be és ezt követően az Oktatásügyi Minisztérium által megfogalmazott szabályozások, határozták meg az alkalmazás módszertani feltételeit. Az ösztöndíj a középiszkola felsőbb évfolyamaiban való tanulást támogatja, a gimnáziumokban és a szakközépiszkolákban egyaránt. A jogosultság kritériumaként pedig a család hátrányos helyzetét határozza meg. Az ösztöndíjat azok a gyerekek kapják, akiknek a családjában az egy főre jutó havi bruttó jövedelem 42 euró alatt volt a pályázást megelőző három hónapban.

Az ösztöndíj mértékét az Oktatási és Kutatási Minisztérium egy bizottsága központilag, évente állapítja meg. A törvény 2004-es elfogadása óta 2007-ig az ösztöndíj mértéke (amelyet az iskolaév alatt fizetnek, a nyári szünetben nem) nem változott, 50 euró körüli értéknek megfelelő román lej maradt. 2007-ben ez a minimálbér 43,5 százaléka volt, míg az átlagjövedelem 16,5 százalékát jelentette.

Az ösztöndíj megítéléséhez a tanulónak ki kell töltenie egy igénylőlapot és be kell mutatnia a család jövedelmét igazoló dokumentumokat. A nem rokonaikkal, hanem nevelőszülőknél vagy gyermekotthonban élő diákok is jogosultak az ösztöndíjra, amennyiben megfelelnek a fentebb említett jövedelemre vonatkozó kitételnek. Minden szakiskolában és középiszkolában bizottság ellenőrzi a jogosultsági kritériumok teljesülését.

A megítélt juttatás az alábbi esetekben szűnik meg:

- húsznál több igazolatlan óra egy iskolaév alatt,
- tízes skálán 7-esnél alacsonyabb jegy magatartásból,
- 3-5 nap elteltés az iskolától,
- iskolaelhagyás vagy eltanácsolás, kizárás az iskolából.

■ Az ösztöndíj a középiszkolába járásért program kiértékelése

Az Ösztöndíj a középiszkolába járásért program az oktatás kiépítő, célzott szociális támogatása, amely azoknak a családoknak nyújt támogatást, amelyekben rendszeresen járnak iskolába a gyerekek. A konstrukció pozitívuma, hogy a középiszkola felsőbb évfolyamaira koncentrálnak, ahol a romák alacsony beiskolázási aránya következtében, az etnikai hovatartozáson alapuló diszkrimináció nem hordoz jelentős kockázatot. Továbbá ösztönzi a részvételt, miközben csökkenti a szegény családokból származó középiszkolás gyerekek iskolaelhagyását. Potenciális előnye az is, hogy a juttatás rendszeres iskolalátogatásra sarkall azzal, hogy az ösztöndíj feltételeként határozza meg az iskolaévenkénti húsz óránál nem több igazolatlan órát. Végül pedig pozitívuma, hogy előnyben részesíti a más településen tanuló vidéki gyerekeket. Olyan, vidékeken élő családokat céloz a pro-

gram, ahol közismerten alacsonyabb a középiszkolai oktatásban való részvétel aránya, a városlakókéhoz viszonyítva.

A konstrukció előnyei ellenére, hiányoznak azok az adatok, amelyek alapján mérhető lenne a program hatása a romák tanulmányi eredményeire, valamint felfedezhető néhány hiányosság is a tervezésben. A legfontosabb ezek közül talán az, hogy a program nem foglalkozik a kínálat oldali kérdésekkel. A tanulók számát a középiszkolák felsőbb évfolyamaiban anélkül növeli, hogy javítaná az intézményekben nyújtott oktatás minőségét. Ez a veszély különösen a vidéki iskolákban áll fenn, ahol az iskola infrastruktúrája és a tanárok képzése jellemzően alacsonyabb, mint a városokban. Végül, bár az ösztöndíj mértéke jelentős (különösen a gyerekek után járó juttatással összehasonlítva), általában csak részben fedezi az utazási és lakhatási költségeit azoknak a diákoknak, akik szakiskolába vagy középiszkolába nem a saját térségükbe járnak.

Láthatjuk, hogy ez az FKT csak bizonyos mértékig hat pozitívan a romák tanulmányi eredményeire. A juttatás nem elegendő ahhoz, hogy az iskolalátogatás valamennyi költségét fedezze, és még fontosabb az oktatás minőségének javítására vonatkozó intézkedések hiánya, különösen vidéken, ami a szakpolitika fő fókuszát jelenti. Ugyanakkor, a program bizonyos vonásai: gazdasági eszközökkel célozza a romák és a nem romák oktatásban elért eredményei közti különbségek csökkentését, az iskolalátogatási kritérium, a családonként járó juttatás maximalizálásának hiánya miatt érdemes még vele foglalkozni. Nehezebb a viselkedési kritérium értékelése.

■ ESETTANULMÁNY: MAGYARORSZÁG

■ Áttekintés

Ahogy azt az elérhető adatok csekély mennyisége is sugallja, Magyarország első próbálkozása az FKT szakpolitikák kötelező oktatásban történő bevezetésével sikertelen volt. Nem növelte az iskolalátogatást, a szegregációt pedig feltehetően súlyosította. A szakpolitika megvalósítására fordított figyelem szembetűnő hiánya is arra utal, hogy még az intézkedést bevezető kormány sem vette azt komolyan. Ezt a nézőpontot látszik alátámasztani az is, hogy az FKT szakpolitikát nem kapcsolták össze egyetlen más társadalmi befogadás szakpolitikával sem. Nem nyújtottak pótlólagos pénzügyi vagy egyéb forrást a helyi hatóságok, gyermekjóléti szolgálatok, iskolák, a családokkal és gyerekekkel dolgozó szakemberek számára, akiket érintett a változás. Ezzel szemben, Magyarország második, oktatással kapcsolatos feltételhez kötött készpénz transzfer programja esetében kiemelkedő a kínálati oldalra fordított figyelem, és a program 2007-ben, külső szakemberek által lefolytatott értékelése miatt.

■ Demográfiai alapadatok

A 2001-es magyarországi népszámlálási adatok szerint 189 984 roma él az országban. Ennek alapján a romák Magyarország teljes népességének 1,9 százalékát adják. Még a hivatalos

statisztikák szerint is a romák képezik Magyarországot legnagyobbságát, azonban megbízható becslések szerint a Magyarországon élő romák száma ennél jelentősen magasabb. 550 000 és 600 000 közé tehető, vagyis a népesség 5,8-6,4 százalékát teszik ki. Ez utóbbi adatot mind a kormány, mind a civil szféra képviselői általánosan elfogadják. Néhány roma vezető állítása szerint azonban ez a szám eléri a 800 000 főt, ami azt jelentené, hogy a romák Magyarország lakosságának 8,5 százalékát adják.

■ Oktatáshoz kapcsolódó FKT szakpolitikák

Magyarország, Romániával azonos mintát követve, az első feltételhez kötött készpénz-transzfer programjában feltételt szabott egy már létező juttatáshoz. Míg a második FKT egy oktatás specifikus juttatást vezetett be, feltételekkel. Megalkotásukkor, kimondva egyik politika sem a romákat célozta. Mindazonáltal, Magyarország első FKT-je által bevezetett feltétel azokat a családokat célozta, amelyekben a gyerekek nem jártak rendszeresen iskolába, ezért okunk van feltételezni, hogy a szakpolitikát a romákra gondolva alakították ki.¹⁰ Ezzel összhangban, Magyarország második FKT-jének egy 2007-ben külső szakemberek által lefolytatott értékelése azt mutatta, hogy a magukat romának vallók, a program által nyújtott támogatásban részesülő tanulók 48 százalékát adják.

■ A családtámogatások iskolalátogatástól történő függővé tétele (1998-2002)

Magyarország 1998-ban tett először kísérletet FKT bevezetésére az oktatásban. A korábban a tizenhat éves és fiatalabb gyerekeket nevelő családok számára univerzálisan, feltétel nélkül járó gyermekgondozási juttatást lecserélte egy olyan támogatásra, amely a nappali tagozatos, formális oktatásban résztvevő gyerekek és fiatalok rendszeres iskolalátogatását támogatta, 24 éves korukig (lásd 1998. évi LXXXIV. törvény a családok támogatásáról, 15-18. cikkek). Eszerint az elképzelés szerint, amelyet a LXXXIV. törvényben hirdettek ki, a szankciók tíz, szülői engedély nélküli hiányzott tanóra vagy harminc, szülő által igazolt, de az iskola által nem megfelelően alátámasztottnak ítélt tanóráról történő hiányzás után léptek életbe. A kifizetett juttatás mértéke a kedvezményezett háztartás számos tulajdonságától függött (például: a speciális- és nem speciális szükségletű gyerekek száma, a háztartásban élő szülők száma). 2001-ben a kifizetett összeg átlagosan 8 617 forint (33 EUR) volt, ami a minimálbér 21,5 százalékának, és az átlagfizetés 6,7 százalékának felelt meg. A juttatás reálértéke folyamatosan csökkent a LXXXIV. törvény hatályban léte alatt. Az 1990-es érték 45,7 százalékára 1998-ra és 39,4 százalékára 2002-re (KSH 2007). A 2002-es parlamenti választásokat követően, az új kormány megszüntette a

családtámogatások feltételhez kötését, visszatérve ezzel a korábbi, univerzális, feltétel nélküli állapothoz.

A LXXXIV. törvény alapján, amennyiben nem teljesült a családtámogatás kifizetésének feltételül állított iskolalátogatás követelménye, a gyermekvédelmi szolgálatnak kellett beavatkoznia (általában tanácsadás formájában), hogy megoldódjon az érintett család azon problémája, amely a gyerek rendszeres iskolalátogatását megakadályozta (15. cikk). Amennyiben a beavatkozás sikertelen volt és nem eredményezte a gyerek rendszeres iskolalátogatását, a gyámhivatalra hárult a feladat, hogy felülvizsgálja, mire használja fel a család a pénzügyi támogatást. Elszámolásra kötelezte a szóban forgó családot kiadásairól, amely jelentések gyakoriságát esetenként határozták meg (16. cikk). Amennyiben a gyámhivatal szerint a támogatást nem megfelelően költötték el, a gyerek védelembe vételére került sor és/vagy családgondozót nevezhettek ki (például: családsegítőt rendelhetett a gyermekjóléti szolgálat a család mellé), aki felügyelte, hogy a pénzügyi támogatást biztosan a gyerek iskoláztatására költse (17-18. cikkek).

■ A LXXXIV. törvény hatásai

Egy, Magyarország négy megyéjében végzett kutatás szerint, a LXXXIV. törvényt elenyésző mértékben alkalmazták, és a végrehajtásának sem volt kedvező hatása az iskolalátogatásra (Herczog 2003). Először is, az egyes iskolák szintjén, a hiányzásokat gyakran nem jelentették időben, a figyelmeztetéseket pedig a törvényben meghatározott küszöbnél jóval magasabb igazolatlan óraszám után állították ki. Ily módon a mintában szereplő négy megyében bejelentett 12 514 esetből, amelyekben a hiányzások meghaladták a megengedett szintet, csupán 220 védelembe vételi határozatot született. Annak ellenére, hogy az 1997-es Gyermekvédelmi törvény előírja az esetkonferenciákat és az együttműködést az intézmények között, esetmegbeszéléseket az esetek csupán 1,75 százalékában hívtak össze, és ezek legtöbbjét is általános céllal. A LXXXIV. törvény alkalmazása előírja helyi stratégiák kidolgozását és szakmai programok alkalmazását az iskolalátogatás minél szélesebb körűvé és teljesebbé tétele érdekében. Végül pedig, a családi pótlék felhasználását ellenőrző határozatot csupán tizenkét esetben adtak ki (ez kevesebb, mint az összes bejelentett, a megengedett határértéknél nagyobb igazolatlan hiányzásos eset egy százaléka).

Talán még a LXXXIV. törvény kirívóan alacsony végrehajtási szintjénél is nagyobb problémát jelentett, a „magántanuló” diákok számának emelkedése, röviddel a törvény bevezetését követően (Herczog 2003). Az 1993-as közoktatási törvény értelmében, a tankötelezettség magántanulással is teljesíthető, a magántanulói státusz pedig felmenti a gyerekeket az iskolalátogatás fizikai követelménye alól (Magyar Közlöny, 1993. évi LXXXIX. törvény 7. § (1)). Más szóval, a diákok hivatalos felmentést kaphatnak az oktatási hatóságoktól az órák látogatása alól. Szemeszterenkénti vizsgákat téve teljesíthetik a tantervi követelményeket (Roma Education Fund 2007). Ugyan a magántanulóvá nyilvánításhoz szükséges a szülő jóváhagyása, és az oktatási hatóságoknak törvény által előírt kötelezettsége tájékoztatni a helyi hatóságokat és a gyermekjóléti szolgálatot,

¹⁰ 2000-ben például, míg a roma általános iskolás diákok 3 százaléka volt magántanuló, a nem roma diákoknál ez az arány 0,4 százalék volt. Lásd Havas, Kemény és Liskó (2002); idézi Farkas Lilla (2007).

amennyiben úgy ítélik meg, hogy a gyerek magántanulóként nem fogja tudni sikeresen teljesíteni a tanulmányait, a gyakorlatban ez a státusz a romák kizárását szolgálja a többségi iskolai oktatásból (lásd például Farkas 2007; Havas, Kemény, és Liskó 2002; European Roma Rights Center 2004; Roma Education Fund 2007).¹¹ Azonfelül, hogy sokak esete etnikai alapú diszkriminációt jelez, a magántanulói státusz mint kirekesztő mechanizmus számos roma gyerek számára akadályt jelent tanulmányai befejezésében. A legtöbb roma szülő iskolázottsági szintje ugyanis nem megfelelő ahhoz, hogy a gyerekének meg tudja adni a tanulmányi követelmények által megkívánt segítséget és támogatást. Ez a módszer gyakorlatilag megfosztja a roma gyerekeket a tanári példaképtől, csakúgy, mint attól, hogy a társaiktól tanuljanak.

■ Mérési nehézségek

A LXXXIV. törvény nem tartalmazott rendelkezéseket sem az ellenőrzésre, sem a megvalósításra, sem pedig az eredmények értékelésére vonatkozóan. A törvényhez készült egyetlen kutatás pedig a törvény bevezetésének szakaszában vizsgálta az iskolák, a helyi-, megyei és országos hatáskörű hatóságok felkészítését (Herczog 2003). Bár országos szinten az iskolalátogatásban csekély mértékű emelkedés volt megfigyelhető 1999 és 2002 között (lásd: UNICEF, 2008), az a tény, hogy a LXXXIV. törvény által kínált megoldásokat elvéve alkalmazták, arra enged következtetni, hogy az iskolalátogatás szintjének emelkedése más okra vezethető vissza. Mivel a törvény az iskolalátogatásra koncentrált, ezért kevés hatása volt – ha egyáltalán volt valamilyen hatása – a tanulmányi eredményre.

A LXXXIV. törvény kifejezetten romákra gyakorolt hatását illetően, számos anekdotikus bizonyíték van arra, hogyan nem tettek eleget a hiányzások jelentési kötelezettségének, és, hogy sok esetben az oktatási intézményeknek érdekében állt magántanulónak nyilvánítani a roma gyerekeket, hogy ezzel csökkentse a munkaterhelésüket, miközben (a hiányzások nem jelentésének esetében) az államtól továbbra is kapták a fejkvótát. Átfogó, mennyiségi adat ez esetben sem áll rendelkezésre. Mivel az Oktatási és Kulturális Minisztérium az 1993-94-es tanévben felhagyott az adatok etnikumonkénti gyűjtésével, nincsen országos szintű adat a romák iskolalátogatására, továbbhaladási arányára és tanulmányi eredményeire vonatkozóan. Ennek következtében a romák oktatásban történő részvételére és teljesítményére vonatkozó bármifajta értékelés csupán informált becsléseken alapulhat.

■ A LXXXIV. törvény értékelése

Az 1998-ban elfogadott LXXXIV. törvény, Magyarország rövid életű kísérlete a családtámogatások iskolalátogatástól történő függővé tételére, még megerősített adatok nélkül is egyértelműen mutatja, hogy nem hatott pozitívan az oktatásban való részvételre, nem is beszélve a tanulmányi eredményekről, le-

gyen szó romákról, vagy bármely más csoportról. Számos, a megvalósításáért felelős szereplőkhöz kapcsolódó tényező veszélyeztette a LXXXIV. törvény rendelkezéseinek megvalósulását. Az iskolák, az önkormányzatok és gyermekjóléti szolgálatok sem felkészítést, sem forrásokat nem kaptak a törvény megvalósítására. Ennek következtében, a LXXXIV. törvény bevezetése gyakran érdekkonfliktusokhoz vezetett az intézményeken belül. A „problémás” roma és más halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek hiányát pozitívként értékelték, mivel ezeknek a gyerekeknek a jelenléte az iskolában további feladatokat rótt volna a felelős intézményekre csakúgy, mint a tanárookra, akik nem kapták meg a megfelelő eszközöket arra, hogy problémákkal küzdő diákokat ösztönözzenek tanulmányaik folytatására, és jó tanulmányi eredmények elérésére.¹² Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy az iskolák és a gyermekjóléti szolgálatok általában nem érezték úgy, hogy feladatuk lenne együttműködni a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek szüleivel, és annak a széles körben elterjedt előítéletnek megfelelően cselekedtek (vagy megmaradtak közömbösnek), amely szerint a roma családok nem tulajdonítanak jelentőséget az oktatásnak.¹³

A fejezet elején felsorolt öt paraméter alapján, Magyarország első FKT programja nagymértékben megfelelt Románia első ilyen programjának. Csakúgy, mint a 61. törvény Romániában, Magyarország LXXXIV. törvénye minden gyerekre vonatkozott, azáltal, hogy egy univerzálisan járó juttatáshoz feltételt szabott, nem határozott meg felső korlátot a gyerekek számában, akik után a család a családtámogatást kapta. Akárcsak Románia esetében, az iskolalátogatás volt az univerzális juttatáshoz adott feltétel. Hasonlóan a román esethez, a magyar törvényhozók sem fordítottak figyelmet a kínálati oldali kérdésekre, amelyek a roma gyerekek számára nyújtott oktatást nagy eséllyel befolyásolták. Tulajdonképpen az egyetlen dimenzió az öt megadott paraméterből, amiben a romániai és a magyar hozzáadott feltételű FKT-k eltérnek egymástól, a juttatás mértéke és a gyerekek iskolába járásának költsége. Míg Romániára vonatkozóan tudjuk, hogy elégtelen volt a juttatás, Magyarország esetében nem rendelkezünk információval arra vonatkozóan, hogy a családtámogatásokból fedezhetőek-e a költségek. Így nehéz megbecsülni, hogy vajon, következetes betartatása esetén, vajon a LXXXIV. törvény hatékonyan működött volna a magyarországi romák és nem romák oktatásban elért eredményei közti különbségek csökkentésére.

■ Útravaló Ösztöndíjprogram (2005)

Az összes többi, közép- és kelet-európai kormány által oktatással kapcsolatban 2008 előtt bevezetett FKT programmal ellentétben, az Útravaló ötvözi az ösztöndíj támogatásokat a tanácsadással.¹⁴ A 152/2005. Kormányrendelet által bevezetett program három alprogramból áll, amelyek más-más korcsoport-

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Noha az Útravaló egy országos szintű, kormány által bevezetett program, a konstrukció korábbi, kisebb léptékű, a civil szféra és a helyi önkormányzatok által támogatott kezdeményezésekre épít.

¹¹ Herczog Mária, terepen szerzett tapasztalat.

tot és tanulmányi szintet céloz. Az Útravaló 7. és a fölötti évfolyamba járó diákokat céloz, hátrányos családi helyzet alapján. Az ösztöndíj által nyújtott havi támogatás 3 500 és 4 500 forint (13-16 euró) között van, amely a magyarországi átlagfizetés körülbelül 2,1-2,7 százalékának, illetve a minimálbér 5,6-7,2 százalékának felel meg. A programban résztvevő tanácsadók hasonló összegeket kapnak a diákokkal végzett munkájukért.

Az ösztöndíjra való jogosultsághoz, a diák szülőjének vagy nevelőjének hátrányos helyzetét igazoló dokumentumot kell csatolni az iskola által kitöltött jelentkezési laphoz. Az intézményi ellátásban, vagy nevelőszülőnél élő diákok is jogosultak a programban való részvételre. A jelentkezés elfogadását követően, a diáknak, a mentorával közösen, egyéni előrehaladási tervet kell kidolgoznia, amit aztán mindketten aláírnak, és az Oktatási és Kulturális Minisztériumban iktatnak. Az iskolákon keresztül történik az ösztöndíjasok és mentorok kifizetése, amelyek az Oktatási és Kulturális Minisztériumtól külön forrást kapnak erre a célra.

A megítélt juttatás az alábbi esetekben szűnik meg:

- a diák egy iskolaévben 250 óránál többet hiányzik,
- a diák tanulmányai 60 napnál hosszabb időre félbeszakadnak,
- a diák nem működik együtt a kijelölt mentorral.

A mentorok ezzel szemben, az ösztöndíjasokkal végzett munkájukért, évente fizetésemelésre jogosultak, kivéve, ha az ösztöndíjas egy meghatározott színvonal alatt teljesít. Az alábbi esetekben nem jár a fizetésemelés:

- a mentor diákja abbahagyja a tanulmányait,
- évisméltés, rossz iskolai teljesítmény, vagy túl sok hiányzás miatt,
- a rossz iskolai eredmények miatt a tanuló pótvizsgázni kényszerül annak érdekében, hogy a következő évbe továbblépve folytathassa tanulmányait (a vizsgán elért eredménytől függetlenül),
- a tanulmányi átlaga több mint fél ponttal romlik,
- a 8. osztályos diákot nem veszik fel a középiskolába.

■ A PROGRAM ÉRTÉKELÉSE

Az Útravaló Ösztöndíjprogram mindamelltt, hogy megkülönböztette magát Közép- és Kelet-Európa többi oktatásra vonatkozó FKT programjától azzal, hogy a pénzügyi támogatás mellé tanácsadást is biztosított, átment egy külső szakértők által lefolytatott formális értékelésen, ezzel is kitűnve a régió többi hasonló programja közül. A 2007-ben lefolytatott értékelés a következőkből állt: az adatbázisból készített tanulmány; 871 ösztöndíjas és szülei rétegzett, véletlenszerű mintáján alapuló kutatás; tíz esettanulmány a kedvezményezett családjáról, valamint iskolai- és lakókörnyezetéről; valamint harminc interjú a program végzőseivel, akik felsőoktatási képzésben vesznek részt. A latin-amerikai oktatással kapcsolatos FKT-k értékeléseinek eredményeit is tükrözi az Útravaló. Értékelése azt mutatta, hogy a program hatékonyabbnak bizonyult az iskolaelhagyások

mértékének csökkentésében, mint az iskolai eredmények javításában. Másrészt, az Útravaló összehasonlítása olyan állami programokkal, amelyek csak ösztöndíjat adnak, arra enged következtetni, hogy a monitoring pozitív hatással volt a teljesítményre, jól kompenzálva a nem anyagi típusú nélkülözés hatásait (pl.: alacsony képzettség).

A külső értékelés szerint a program hatékonysága ellentmondásos volt. Ennek, a célszemponatok nem megfelelő alkalmazás volt az oka. Először is, néhány, viszonylag jelentős roma lakossággal rendelkező térségben a tanárok érdektelensége miatt – akik a mentorok lennének – nem elérhető a program. Másodsorban, régiók közti eltérésektől függetlenül, a de facto szegregált általános- és szakmunkásképző iskolák csekély érdeklődést mutattak a program iránt. Harmadrészből pedig, bár a programot úgy találták ki, hogy a diákok maguk választhassák ki a mentorukat, az értékelés azt mutatta, hogy a gyakorlatban a tanárok választották ki, hogy kit mentorálnak. Annak alapján választották, hogy várhatóan kit lesz viszonylag egyszerűbb segíteni, ahelyett, hogy azokat választották volna, akiknek várhatóan objektíve a legnagyobb szükségük lett volna az extra támogatásra. Nyilvánvaló továbbá hogy a tanárok nem kerültek a „perverz” ösztönzők. Alacsony színvonalon oktattak a délelőtti órákon, hogy mentorként bebiztosítsák maguknak a plusz bevételt, ugyanazon gyerekek iskola utáni korrepetálásával.¹⁵

■ AZ ÚTRAVALÓ ÖSZTÖNDÍJPROGRAM ÉRTÉKELÉSE

Az Útravaló program külső értékelése jelentős hiányosságot tárt fel, a romák és a nem romák oktatásban elért eredményei közti különbségek csökkentése szempontjából. Azonban maga a tény, hogy az értékelésre sor került, mutatja az érdeklődést a program eredményessége iránt, amely nem volt egyértelműen jelen a másik öt, oktatással kapcsolatban Magyarország, Románia és Szlovákia által 2008 előtt bevezetett FKT programokban. A régióban, a többi hasonló kezdeményezéshez képest, pozitív és egyedi tulajdonság a program kínálati oldali kérdésekre fordított figyelme, a mentorálás bevezetése. A további jó tulajdonságai a román Ösztöndíj a középiskolába járásért programot idézik: a középiskola felsőbb évfolyamainak megcélzása nagymértékben csökkenti az etnikai alapú szegregáció kockázatát, a csekély számú beiratkozott roma miatt. A hátrányos helyzeten alapuló kiválasztás kárpótol az anyagi nélkülözésért, az iskolalátogatás feltétel pedig az oktatásban való hosszan tartó részvételre ösztönöz. Másrésztől viszont, ahogy azt az előző bekezdésben megfogalmaztam, gyakorlati problémák merültek fel az Útravaló célszemponatainak meghatározásával. Ennél kevésbé világos, hogy a program által készpénzben nyújtott juttatást

15 2010 szeptemberétől az új FIDESZ-KDNP kormány ismételtlen bevezette az iskoláztatási támogatást, minden további vizsgálat nélkül, s nem vette figyelembe sem az e kötetben ismertett vizsgálatokat, sem a Világbank által tett javaslatokat az eddigi programok alapján. 2011 januárjáig több mint 200 esetben indult meg a hatósági intézkedés, és néhány száz esetben már felfüggesztették a családi (iskoláztatási) pótlék folyósítását. (H. M)

olyan szinten határozták-e meg, hogy az elegendő legyen az iskolába járás költségeinek fedezésére.

A fejezet elején bemutatott öt paraméter alapján, az Útravaló program kiemelkedik a készpénz transzferben részesülő tanulók oktatásának minőségére fordított figyelmével, és azzal, hogy a mentorálásban való részvételt az ösztöndíj feltételül szabta. Az iskolalátogatás feltételül szabását is a program pozitívumaként kell értékelni, csakúgy, mint azt, hogy nem határozza meg a családonkénti juttatás plafonértékét. A hátrányos helyzet alapján történő kiválasztás is előnye a programnak, a romák nem romákhoz képest mért oktatási eredményeinek javítása szempontjából. A program megvalósítása során felmerülő problémák, a gyakorlatban egyenlőtlen lefedettséghez vezettek.

■ ESETTANULMÁNY: SZLOVÁKIA

■ Áttekintés

Az itt vizsgált, FKT politikákat bevezető három ország közül, a Szlovák Köztársaság az utolsó, amely 2003-ban bevezette az első FKT programját. Szlovákia két FKT programja közül az első megtervezésének és megvalósításának folyamatában a komoly elemzés hiányát egyértelműen jelzi a szakpolitika hasonlósága az egy évvel korábban Magyarország által elvetettével. Míg a 2004-ben bevezetett második FKT szakpolitika – noha érintetlenül hagyta a korábbi nagymértékben eltér attól. Napjainkig, a célszemponatok meghatározása és az adminisztratív akadályok aláásták a benne rejlő lehetőséget arra, hogy pozitív hatást gyakoroljon a romák tanulmányi eredményeire. Ugyancsak problematikus, hogy a két FKT programhoz kapcsolódó feltételek – a köztük feszülő ellentmondások miatt – csökkentik egymás hatékonyságát: míg a második ilyen program a családokat felelősségvállalásra ösztönzi gyerekeik oktatásában, addig az első elveszi ezt a felelősséget a családtól, és a „különleges címzett” intézményén keresztül az önkormányzatokra testálja azt.

■ Demográfiai alapadatok

A 2001-es szlovákiai népszámlálás adatai szerint Szlovákia roma népessége 89 920 fő, vagyis 1,7 százaléka a teljes népességnek.¹⁶ Ez az önbevalláson alapuló szám jóval alacsonyabb az 1989-es, vélelmen alapuló hivatalos becslés által megállapított 253 943 főnél. Aktivisták szerint, Szlovákia roma lakossága eléri a 800 000-et (Druker 1997), míg tanulmányok és statisztikai előrejelzések 320 000 és 400 000 közé teszik ezt a számot (lásd: Jurasková, Kriglerová, and Rybová 2004; Vaðo, 2005).

■ Oktatással kapcsolatos FKT politikák

Szlovákia első és második feltételhez kötött készpénz-transzfere az FKT-k táján meghatározott első illetve második típusába tartoznak (lásd keretes írás). A társadalmilag hátrányos helyzetű roma családok számára kidolgozott és megvalósított

FKT-k a 2003-as *A Szlovák Köztársaság szakpolitikájának alapgondolatai a roma népesség integrációjára című írás alapján készültek* (Úrad vlády Slovenskej republiky, 2003). További intézkedések mellett, az Alapgondolatok pénzügyi támogatást kínál a hátrányos helyzetű roma gyerekek számára, hogy ezzel ösztönözze iskola látogatásukat és az eredményeik javulását.

Annak ellenére, hogy az Alapgondolatok nyíltan a romákat célozzák, a szociális rendszer egy szélesebb reformjának összefüggésében elfogadott további dokumentumok nagy mértékben elhanyagolják a romák különleges helyzetét, azzal, hogy etnikai megkülönböztetés nélkül célozzák meg az anyagi problémákkal küzdőket (lásd például: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky 2003; 2004). Azáltal, hogy az FKT szakpolitikák az anyagi problémákkal küzdőket célozzák, nem közvetlenül irányulnak a roma családokra, mint specifikus célcsoportra. Másrésztől azonban, mivel a szlovákiai népesség hosszú távú munkanélküliségben élő és társadalmilag hátrányos helyzetben lévő népességének jelentős részét adják a romák, nagymértékben érintik őket az FKT-k.

■ A családi pótlék iskolalátogatástól történő függővé tétele (2003)

Annak ellenére, hogy Szlovákiában minden eltartott gyerek, korra és a szülők jövedelmére való tekintet nélkül jogosult a családi pótlékre, 2003 óta a juttatás kifizetése az iskolába járástól függ (Zbierka zákonov Slovenskej republiky, 2003). Pontosabban, ha egy diák engedély nélkül hiányzik tizenöt órától egy hónapban, az iskolának kötelessége ezt jelenteni a fenntartónak (általában az önkormányzatnak), amely aztán beszünteti a családi pótlék kifizetését a szülőknek. Ebben az esetben a családi pótlékot egy „különleges címzettnek” (általában a helyi önkormányzatnak) fizetik, amely köteles az átirányított pénzeket ugyanarra a gyerekekre költeni. 2004-ben a juttatás értékét 16 euróban rögzítették, amely a minimálbér körülbelül 7 százaléka és az átlag havi bérnek pedig 2,9 százaléka (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2007).

■ A családi pótlék függővé tételének hatása

Az FKT-k formális monitoringja Szlovákiában a Munkaügyi, Szociális- és Családügyi Minisztérium által félévente kiadott *Jelentés a lakosság szociális helyzetéről* című kiadványra korlátozódik (lásd például: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2007). Ahogyan azt az alábbi, egyik ilyen jelentésből vett adatokból álló táblázat is mutatja, 2005-ről 2006-ra emelkedett azoknak a gyerekeknek a száma, akiknek a családi pótlékát egy ilyen „speciális címzettnek” fizették. Ebből levonhatjuk a következtetést, hogy a családi pótlék feltételhez kötése Szlovákiában nem hozott jelentős javulást az iskolalátogatás szintjében.¹⁷

¹⁷ Salner (2005) további olyan eseteket jegyez fel, amelyekben a szülők nem küldik a gyerekeiket iskolába, annak érdekében, hogy az önkormányzat „speciális címzettje” kapja meg a családi pótlékukat, így menekítve ki a pénzt az uzsorások elől, akik számos roma telepen működnek.

¹⁶ A Szlovák Statisztikai Hivatal által szolgáltatott adat.

2. táblázat:

A családi pótlék felfüggesztése

év	A családi pótlék szülőknél történő kifizetésének felfüggesztése	Havi átlaga azoknak a diákoknak, akiknek a családi pótlékát az önkormányzatoknak fizetik	A „speciális címzeteknek” kifizetett teljes összeg
2005	45 314	6 839	€ 1 334 693
2006	47 209	7185	€ 1 396 585

Forrás: Munkaügyi, Szociális- és Családügyi Minisztérium (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2007)

Általánosabban, a családi pótlék feltételhez kötése Szlovákiában problémás, mivel nem fordítottak figyelmet a kínálati oldali kérdésekre, amely valószínűleg kihat az iskolátogatásra. Azokban az esetekben, ahol a hiányzás kézzelfogható okok miatt következik be, mint például a megfelelő ruházat hiánya, a nagy távolság az iskola és a lakóhely között, a családi pótlék átírányítása a szülőktől az önkormányzathoz (mint speciális címzetthez) csak tovább növeli az érintettek elkeseredettségét anélkül, hogy javítaná a tankötelezettség teljesítését, vagy megszüntetné azokat az okokat, amelyek az igazolatlan hiányzashoz vezettek.¹⁸ E tekintetben Szlovákia első FKT-je része egy alapvetően büntető intézkedésekből álló, tágabb koncepciónak, amely mindenekelőtt az ország roma népességét célozta. Ennek részeként, a szociális juttatásokat 2001 és 2004 között nagyobb mértékben csökkentették anélkül, hogy a roma lakosság munkaerőpiaci lehetőségeit javították volna.

Mivel Szlovákia első FKT programja hozzáadott feltétel jellegű volt, ezért jelentős szerkezeti hasonlóságokat mutat a Romániában és Magyarországon bevezetett és később eltörölt hozzáadott feltétel FKT-kel. A korábban feltétel nélkül járó családi pótlék iskolátogatástól történő függővé tételével családonként meghatározott plafonérték nélkül, a szlovák döntéshozók, ha a gyakorlatban nem is, elvben megőrizték a juttatás univerzalitását. Ugyanakkor viszont, Szlovákia első FKT-je nem tett intézkedéseket arra nézve, hogy a családi pótlék valamennyi kedvezményezettje számára minőségi oktatást biztosítson, valamint úgy tűnik, nem úgy tervezte meg azt, hogy a támogatás fedezze legalább az iskolába járás költségeit.

18 Noha az az intézkedés, hogy az önkormányzathoz irányított családi pótlékok az utóbbi a gyerekek öltözködésére és/vagy szállítására költő, elvileg javíthatja a tanulmányi eredményeket, de a speciális címzett intézményének valódi hozzájárulása ebben a tekintetben attól függ, hogy a család, akinek a családi pótlékát átírányították, a készpénz juttatás elmaradása esetén is képes-e megfizetni az élelem és a lakhatás költségeit (amelyek mindegyike kétségkívül szükséges feltétele az iskolába járásnak). Anélkül, hogy tudnánk, hogy ez így van-e, vagy hogy az önkormányzatok hogyan használják az átírányított juttatásokat, nem lehetséges értékelni a mechanizmus hatásait.

■ Ösztönző juttatások a megfelelő jövedelemmel nem rendelkező családokból származó gyerekek számára (2004)

Az egyik legfontosabb eszköz, a megfelelő jövedelemmel nem rendelkező családokból származó gyerekek iskolába járási gyakoriságának és iskolai eredményeinek javítására, az „Ösztönző juttatás”. Ez egy olyan diákoknak szánt ösztöndíj, amit 2008-ig az iskolai eredmények függvényében ítéltek oda. A Munkaügyi, Szociális- és Családügyi Minisztérium rendelete alapján, az Ösztönző juttatás azoknak az iskolásoknak jár – a tanév ideje alatt –, akik az alábbi kritériumok valamelyikének megfelelnek:

- Családja részesül az állam által nyújtott anyagi támogatásban és családi pótlékban, vagy az erre vonatkozó jogszabály által megállapított küszöböt nem éri el a család bevétele.
- Olyan iskolába jár, ahol a gyerekek családjának legalább fele részesül ilyen anyagi támogatásban és családi pótlékban (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2005b).

Mindkét esetben, a tanuló tanulmányi átlagának – egy ötfokú skálán – 2,5-nél jobbnak kellett lennie, mint az előző tanévben, vagy az előző tanévhez képest az átlagán legalább fél ponttal kellett javítania.¹⁹

Míg a vonatkozó törvény 2008-as módosításáig az iskolátogatást, nem pedig a teljesítményt értékelték addig az Ösztönző juttatás mértéke a diák jegyeitől függött. Ha a diák 1,5-ös, vagy annál jobb átlagot ért el, akkor 15 eurót kapott havonta; egy 1,5 és 2,5 közötti átlagért 9 eurót; és azok a diákok, akik 0,5 pontot javítottak az előző évi átlagukhoz képest, 6 eurót kaptak havonta.²⁰ Az Ösztönző támogatásból nem részesülhetett az a gyerek, aki nem járt rendszeresen iskolába,²¹ évet ismételt, vagy az elmúlt évhez képest, a magartatás osztályzata két érdemjeggyel romlott.²²

Az Ösztönző támogatással együtt, a Szociális Minisztérium, egy komplex intézkedés sorozat részeként, támogatást vezetett be az iskolai étkeztetésre, és tanszerekre, iskolai felszerelésekre, az anyagi gondokkal küzdő családok gyerekeinek iskolátogatására és teljesítményük támogatására. Az Ösztönző támogatásokkal szemben, ezt a két intézkedést nem közvetlenül a családoknak szánták és nem kötötték feltételhez. Minden megélhetési gondokkal küszködő család gyereke potenciális haszonélvezője a támogatásnak.

19 Az ötfokú skálát az általános- és középiskolában használják Szlovákiában, ahol az 1-es a legjobb osztályzat és az 5-ös a legrosszabb.

20 A minimálbér százalékában nézve az Ösztönző támogatások értékét: 6,6 százaléka, 3,9 százaléka és 2,6 százaléka a havi minimálbérnek. Ugyanezek az összegek a havi átlagfizetés 2,7 százaléknak, 1,6 százaléknak és 1,1 százaléknak felelnek meg a Szlovák Köztársaságban.

21 Bár nem létezik számszerű meghatározása a rendszeres iskolátogatásnak abban a dekrétumban, amely a rendszeres iskolátogatást követelményként említi, a gyakorlatban az iskolák a családi pótléknál alkalmazott kritériumot használják. A családi pótlékot felfüggesztik, amennyiben a gyerekek több mint 15 igazolatlan órája van egy hónapban.

22 Az Ösztönző támogatások jogosultsági kritériumaiban bekövetkezett változásokat lásd Zbierka zákonov Slovenskej republiky (2008).

■ AZ ÖSZTÖNZŐ TÁMOGATÁSOK ÉRTÉKELÉSE

Az iskolai étkeztetés és a tanszerek, iskolai felszerelések támogatását hivatalosan együtt kezelték az Ösztönző támogatással, ezért csak az utóbbi hatásaira koncentrálok elemzés, a *Jelentés a lakosság szociális helyzetéről* anyagra alapozva, nem lehetséges. Azonban az Ösztönző Támogatások hatására vonatkozó néhány utalást össze lehet gyűjteni a Munka és Családkutató Intézet 2007-es felméréséből. Ez utóbbi szerint, e támogatások nagy részét azon gyerekek családjainak juttatták, akik már az Ösztönző támogatás bevezetése előtt is jól teljesítettek az iskolában (Bodnárova, 2007). Ugyancsak lényeges a tanulmánynak az a megállapítása, miszerint az iskolalátogatás és teljesítmény szempontjából rosszul teljesítők jellemzően többgyerekes családokból jönnek, amelyekben nem szokás az otthoni tanulás. Ez egy olyan kategória, amely nagy valószínűséggel számos roma gyereket jelent. Ezzel az elképzeléssel összhangban, az ENSZ Fejlesztési Programja által Szlovákia szerte a roma telepeken folytatott háztartási panel vizsgálat is azt mutatta, hogy a megélhetési gondokkal élők között az Ösztönző támogatás csak 6,2 százalékot érintett (Filadelfiová, Gerbery és Koblá, 2007). Azt a következtetést, miszerint az Ösztönző támogatások nem voltak hatékonyak, az a megfigyelés is tovább erősíti, amely szerint a hiányzások száma növekedett a támogatások bevezetése óta.²³

További bizonyíték az Ösztönző támogatások hatékonyságának hiányára, Szlovákia kiterjedt speciális iskola rendszere. Amióta ezt az eszközt bevezették ezekben az iskolákban, nemcsak a hiányzások száma növekedett, hanem a roma gyerekek speciális általános iskolákba való átvitele is felgyorsult (Kriglerová, 2006). Mivel a diákok a speciális iskolákban jellemzően jobb osztályzatokat kapnak, mint amilyeneket a normál általános iskolában érnének el, a speciális iskolába járás hatékonyan növeli a diák esélyeit az Ösztönző támogatások feltételeinek teljesítésére. Olyannyira, hogy az Ösztönző támogatások perverz ösztönzőként hatottak a szülőkre, arra motiválva őket, hogy a nem fogyatékkal élő gyerekeiket speciális iskolába írássák (Amnesty International, 2008; European Monitoring and Advocacy Program, 2007; Roma Education Fund, 2009; Vláda Slovenskej republiky, 2008). Szlovákiában az iskolának járó támogatás fejkvóta rendszerben működik. Néhány speciális iskola igazgatója – a megfigyelések szerint – különféle eszközöket használ a roma szülők meggyőzésére annak érdekében, hogy vonzóvá tegye ezt a lehetőséget, és ilyen iskolába írássák a gyerekeiket (Kriglerová, 2008).

A juttatásban részesülők iskolalátogatásának és eredményességének javításával kapcsolatos hatékonysági problémák mellett, az Ösztönző támogatás nem elérhető néhányak számára a lakóhelyük szerinti önkormányzat miatt. Az ön-

kormányzatok, az iskola fenntartóiként – az esetek többségében – központi szerepet játszanak az Ösztönző támogatással kapcsolatosan. Noha az Ösztönző támogatások összekapcsolódnak az anyagi szükségletek támogatásával, amelyet közvetlenül a családfőnek juttatnak, az Ösztönző támogatásokat ezzel szemben nem utalják közvetlenül a szülőknek, hanem az önkormányzat és az iskola kezdeményezésétől függenek, amelyeknek igényelniük kell a támogatást (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, 2005b).²⁴ Mivel az iskolafenntartónak nem törvényi kötelezettsége pályázni, előfordulhat, hogy a különben jogosult gyerekek nem jutnak támogatáshoz, mert az iskola fenntartói úgy döntenek, hogy nem pályáznak. Az elszámolás és az Ösztönző támogatáshoz kapcsolódó egyéb ügyrendi követelmények okozta jelentős adminisztratív teher, valamint a kellően magas tranzakciós költségek elegendőek ahhoz, hogy eltántorítsák a pályázókat, ha a jogosult gyerekek száma alacsony. Feltételezve, hogy az iskolafenntartó úgy dönt, megpályázza az Ösztönző juttatást, az ezt követő elosztási mechanizmust, az iskolától a szülőig, egyetlen hivatalos dokumentum sem rögzíti, a manipuláció veszélyének téve ki ezzel az Ösztönző támogatást.

Az öt meghatározott paraméter szempontjából az Ösztönző támogatás esetén egy fontos különbséget azonosíthatunk e között a program és a többi esettanulmányban megvitatott FKT között. Valamennyi vizsgált program a támogatásra való jogosultságot az iskolalátogatáshoz köti és egy másik program (a romániai Ösztöndíj a középiskolába járásért) tartalmaz viselkedési feltételt. Szlovákia Ösztönző juttatása az egyetlen olyan program, amely a támogatást az iskolai teljesítménytől teszi függővé. Ahogyan azt fentebb láttuk, a teljesítmény feltétel nem megfelelő a roma és a nem roma gyerekek oktatásban elért eredményei közti különbségek csökkentésére, mivel ösztönzi a nem fogyatékkal élő gyerekek speciális iskolákba íratását, ahonnan, az iskola befejezése után, rendkívül csekély az esélyük tanulmányaik folytatására. A program további jellemzői már ismerősebbek: gazdasági alapú célszemély meghatározás (a kedvezményezettnek köreinek kiterjesztése minden olyan iskolába járóg yerekre, a hola d iákokl egalábbf eleg azdaságin ehézségekkel küzdő családból jön), a juttatások alacsony szintje (a minimál- és az átlagbérekhez viszonyítva, a legalacsonyabb a Közép- és Kelet-Európában a jelenleg megvalósított FKT programok között), nincs családonkénti korlátozás a gyermekszám tekintetében, akik után a juttatás jár, valamint nem fordít figyelmet a kínálati oldali kérdésekre sem, vagyis, hogy milyen minőségű és sokféle az elérhető oktatás.

²³ 2004-ben az órai hiányzások száma átlagosan 70,6 százalék volt, amely 2005-re 71,6 és 2006-ra pedig 81 százalékra emelkedett. Az igazolatlan órák aránya is folyamatosan növekedett 2004 óta (Bodnárova, 2007).

²⁴ Habár szülők egyénileg nem jogosultak pályázni az Ösztönző támogatásra, a jogi lehetőség fennáll azoknak szülőknek, akiknek a gyereke az adott iskolába jár, hogy egy egyesületet hozzanak létre, és utána igényeljék a támogatást. Azonban a pályázás és a támogatás adminisztrálásának összetettsége miatt, a pályázók általában önkormányzatok.

IRODALOMJEGYZÉK

- Amnesty International. 2008. *A Tale of Two Schools: Segregating Roma into Special Education in Slovakia*. London: Amnesty International.
- Bodnárová, Bernardína. 2007. *Efektivita dotačných programov pre deti a mládež [A gyerekeket és fiatalokat célzó támogatási programok hatékonysága]*. Bratislava: In titút pre v skum práce a rodiny.
- Druker, Jeremy. 1997. *Present but Unaccounted for: How Many Roma Live in Central and Eastern Europe? It Depends on Whom You Ask*. *Transitions* 4, no. 4: 22-23.
- Ekonomické a právne informácie. 2007. „Minimálna mzda od 1.10.2006 [Minimálbérek 2006. január 10].” *Honlap* [letöltve 2008. január. 15]. elérhető a <http://www.epi.sk/Main/Default.aspx?Template=/Main/TArticles.ascx&phContent=/Main/ArticleShow.ascx&ArtID=7723&LngID=0>.
- EU Monitoring and Advocacy Program. 2007. *Equal Access to Quality Education for Roma: Slovakia*. *Equal Access to Quality Education for Roma*. Vol. 2. Budapest and New York: Open Society Institute.
- European Roma Rights Center. 2004. *Stigmata: Segregated Schooling of Roma in Central and Eastern Europe*. Budapest: European Roma Rights Center.
- Farkas Lilla. 2007. *Segregation of Roma Children in Education: Addressing Structural Discrimination through the Race Equality Directive*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Filadelfiová, Jarmila, Daniel Gerbery, and Daniel Kobla. 2007. *Report on the Living Conditions of Roma in Slovakia*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- Havas Gábor, Kemény István és Liskó Ilona. 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Educatio Oktatókutató Intézet.
- Herczog Mária. 2003. *Az iskoláztatási támogatás tapasztalatairól*. Budapest: Kurt Lewin Foundation.
- Jigau, Mihaela, and Mihai Surdu, eds. 2002. *Participarea la educatie a copiilor romi - probleme, solutii, actori [A roma gyerekek részvétele az oktatásban: Problémák, Megoldások, Szereplők]*. Bucharest: MEC/ISE/ICCV.
- Jurasková, Martina, Elena Kriglerová, and Jana Rybová. 2004. *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2004 [A roma telepök (közösségek) atlasza Szlovákiában 2004]*. Bratislava: Úrad splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity.
- Központi Statisztikai Hivatal. 2007. *Magyar Statisztikai Évkönyv 2006*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kriglerová, Elena Gallová. 2008. *Ako dosta rómske die a do peciálky [Hogyan helyezhető egy roma gyerek speciális iskolába]*. *Sme*, 11 June 2008. Interneten elérhető a <http://www.sme.sk/c/3921186/ako-dostat-romske-dieta-do-specialky.html>.
- Magyar Közlöny. 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról. Budapest: Magyar Közlöny.
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról. Budapest: Magyar Közlöny.
- Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky. 2003. *Stratégia podpory rastu zamestnanosti na základe reformy sociálneho systému a trhu práce [A szociális rendszer és a munkaerő-piac reformján alapuló stratégia a foglalkoztatás növelésének támogatására]*. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky.
2004. *National Action Plan on Social Inclusion 2004-2006 (NAP/inclusion): Slovak Republic*. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky.
- 2005a. *Správa o sociálnej situácii obyvateľstva Slovenskej republiky v roku 2004 [Jelentés a Szlovák Köztársaság népességének szociális helyzetéről 2004-ben]*. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky.
- 2005b. *V nos Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky zo 14. decembra 2005 è. 3749/2005-II/1 o poskytovaní dotácií v pôsobnosti Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky [A Szlovák Köztársaság Munkügyi, Szociális- és Családügyi Minisztériumának 3749/2005-II/1 (XII. 14) számú rendelete a Szlovák Köztársaság Munkügyi, Szociális- és Családügyi Minisztériumának hatáskörébe tartozó támogatások ellenőrzéséről]*. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky.
2007. *Report on the Social Situation of the Population of the Slovak Republic for 2006*. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky.
- Muinka, Alexander. 2001. *Antropológ v teréne [Antropológus a terepen]*. *Kaj d as (Kam kráèa) [Kajd as (Merre tartasz)]*. Eds. Ingrid Antalová and Daniela Kuhnová. Bratislava: Nadácia Milana Imeèku.
- Radièiová, Iveta. 2001. *Hic Sunt Romales*. Bratislava: Fulbrightova komisia SR/Nadácia S.P.A.C.E.
- Roma Education Fund. 2007. *Advancing Education of Roma in Hungary: Country Assessment and the Roma Education Fund's Strategic Directions*. Budapest: Roma Education Fund.
2009. *Schools as Ghetto: Systematic Overrepresentation of Roma in Special Education in Slovakia*. Budapest: Roma Education Fund.
2003. *Segregarea romilor in educatie - distanta fizica sau sociala? [A romák szegregációja az oktatásban – társadalmi vagy fizikai távolság?]*. Craiova: Editura Arves.
- Statistický úrad Slovenskej republiky. 2007. „Priemerná mesaèná mzda vo hospodárstve SR [Havi átlagjövedelem a Szlovák Köztársaság gazdaságában].” *A honlap* [letöltve 2008. január 15.]. elérhető a <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=8123>.
- UNESCO Institute for Statistics. 2008a. „National Literacy Rates for Youths (15-24) and adults (15+).” *A honlap* [letöltve 2009. január 19.]. elérhető a <http://stats.uis.unesco.org/unesco/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=210>.
- 2008b. „Table 5: Enrolment Ratios by ISCED Level.” *A honlap* [letöltve 2009. január 19.]. elérhető a <http://stats.uis.unesco.org/unesco/TableViewer/TableView.aspx?ReportId=182>.
- 2008c. „World Education Indicators.” *A honlap* [letöltve 2009. január 19.]. elérhető a http://www.uis.unesco.org/en/stats/statistics/indicators/i_pages/indic_2.htm.
- UNICEF. 2008a. „Education Statistics: Hungary.” *A honlap* [letöltve 2008. november 7.]. elérhető a http://www.childinfo.org/files/IND_Hungary.pdf.
- 2008b. „Education Statistics: Romania.” *Honlap* [letöltve 2008. november. 5.]. Available at http://www.childinfo.org/files/CEECIS_Romania.pdf.
- Úrad vlády Slovenskej republiky. 2003. *Základné tézy koncepcie politiky Vlády SR v integrácii rómskych komunit [A Szlovák Köztársaság politikájának alapgondolatai a roma népesség integrációjára]*. Bratislava: Vláda Slovenskej republiky.
2008. *Návrh koncepcia v chovy a vzdelávania rómskych detí a iakov vrátane rozvoja stredo kolského a vysoko kolského vzdelávania [Vázlatos koncepció a roma gyerekek oktatásáról, beleértve a közép- és felsőoktatás fejlesztését]*. Bratislava: Úrad vlády Slovenskej republiky.
- Vaòo, Boris. 2005. *The Demographics of Roma Children*. *Roma Children in the Slovak Education System*. Ed. Andrej Salner. Bratislava: Slovak Governance Institute.
- Vláda Slovenskej republiky. 2008. *Správa o èinnosti Úradu splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity za rok 2007 [Jelentés a Szlovák Köztársaság Roma Közösségek Ügyeivel Megbízott Hivatalának tevékenységéről 2007-ben]*.
- Zbierka zákonov Slovenskej republiky. 2003. *Zákon è. 600/2003 Z.z. zo 6. novembra 2003 o prídavku na die a a o zmene a doplnení zákona è. 461/2003 Z.z. o sociálnom poistení [2003. november 6-i 600/2003. sz. módosított törvény a gyermekek után nyújtott ellátásról, valamint a társadalombiztosításról szóló 461/2003. sz. törvény módosításáról és kiegészítéséről]*. Bratislava: Zbierka zákonov Slovenskej republiky.